

ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה : קורס בקולז' דה פרנס (1977–1978)

מישל פוקו

שיעור ב-1 בפברואר 1978*

בעיית ה"ממשל" במאה ה-16 • ריבוי פרקטיקות הממשל (למשול בעצמי, למשול בנשמות, למשול בילדים וכו') • הבעיה הייחודית של ממשל המדינה • נקודת ההירתעות של ספרות הממשל: הנסיך של מקיאבלי • היסטוריה קצרה של התקבלות הנסיך עד המאה ה-19 • אמנות הממשל, הנבדלת מן הכישרון הפשוט של הנסיך • דוגמה של אמנות הממשל החדשה: "הראי הפוליטי" מאת גיום דה לה פריאר • ממשל המוצא את תכליתו בדברים שיש לנהל • נסיגת החוק למען טקטיקות שונות • המכשולים ההיסטוריים והמוסדיים בדרכה של הפעלת אמנות הממשל עד המאה ה-18 • בעיית האוכלוסייה, גורם מרכזי בשחרורה של אמנות הממשל • המשולש ממשל-אוכלוסייה-כלכלה פוליטית • שאלות של שיטה: פרויקט ההיסטוריה של הממשליות** • הערכת היתר של בעיית המדינה.

דרך ניתוח של כמה מנגנוני ביטחון ניסיתי להראות כיצד הופיעו בעיותיה המסוימות של האוכלוסייה, וכשבחנו מקרוב את הבעיות הללו בשיעור האחרון, אתם בוודאי זוכרים זאת, הגענו די מהר לבעיית הממשל. בסופו של דבר, בשיעורים הראשונים האלה המטרה היתה

* מצרפתית: אבנר להב.

תמליל ראשוני של השיעור הזה פורסם בכתב העת האיטלקי *Aut-Aut*, גיליון מס' 167–168, ספטמבר–דצמבר 1978, ונדפס שוב בכתב העת הצרפתי *Actes*, בגיליון מיוחד, מס' 54: Foucault "hors les murs" [פוקו שמחוץ לחומות], קיץ 1986, עמ' 6–15. הוא נדפס שוב כלשונו, על פי הכלל שקבעו לעצמם המוציאים לאור, בתוך *DE III*, גיליון מס' 239, עמ' 635–657, תחת הכותרת "La 'gouvernementalité' [ה"ממשליות"]". המהדורה שלפניכם נערכה כולה מחדש על סמך ההקלטות וכתב היד.

** במקור *gouvernementalité*, תחדיש של פוקו. בהמשך הרצאתו הוא מבהיר את כוונתו ואנו מביאים כאן בקצרה את שני טעמיו העיקריים. ראשית, המונח מתייחס למכלול המוסדות, ההליכים, הניתוחים, החישובים והטקטיקות המאפשרים להפעיל את סוג השלטון הנקרא ממשל. שנית, יש במונח זה כדי לבטא את עליונותו של סוג השלטון הזה על פני כל הסוגים האחרים — ריבונות, משמעת וכדומה (הערת המתרגם).

לבסס את הסדרה ביטחון-אוכלוסייה-ממשל. ובכן, אני רוצה לנסות לסקור עכשיו את הבעיה הזאת של הממשל.

כמובן, מעולם לא חסרו, הן בימי הביניים והן בעת העתיקה היוונית-רומית, חיבורים שהציגו את עצמם כעצות לנסיך כיצד לנהוג, למשול, להתקבל על ידי הנתינים או לזכות בהוקרתם; עצות כיצד לאהוב את אלוהים, לציית לאלוהים, להפיץ בקרב בני האדם את חוק האלוהים וכו'.¹ אבל אני חושב שמה שבולט למדי הוא שמן המאה ה-16 ולכל אורך התקופה הנמשכת בערך מאמצע המאה ה-16 עד שלהי המאה ה-18, אנו עדים לפריחה של סדרה עצומה של חיבורים שכבר אינם מציגים את עצמם בדיוק כעצות לנסיך ועוד פחות מכך כמדע פוליטי, אלא כאמנויות הממשל, בין העצה לנסיך לבין המדע הפוליטי. אני חושב שבאופן כללי בעיית ה"ממשל" התעוררה במאה ה-16 באשר לשאלות רבות ומגוונות בו בזמן, ובצורות רבות ביותר. למשל, הבעיה של ממשל העצמי. השיבה לסטואיציזם במאה ה-16 בהחלט התרחשה סביב ההנכחה המחודשת הזאת של הבעיה: כיצד למשול בעצמנו. נוספה עליה גם הבעיה של ממשל הנשמות וההתנהגויות — וזו היתה כמובן כל בעייתה של הכמורה הקתולית והפרוטסטנטית, והבעיה של ממשל הילדים — וזו הבעיה הגדולה של הפדגוגיה, כפי שהופיעה והתפתחה במאה ה-16. ולבסוף, כלומר אולי לבסוף, ממשל המדינות בידי הנסיכים. כיצד למשול בעצמך, כיצד להימשל, את מי לקבל בתור מושל, כיצד לנהוג כדי להיות המושל הטוב ביותר שאפשר. נדמה לי שכל הבעיות הללו, הן בעוצמתן והן בריבוי שלהן, מאפיינות מאוד את המאה ה-16 בנקודת ההצטלכות, אם לדבר באופן סכמטי, בין שתי תנועות, בין שני תהליכים: התהליך שבד בבד עם פירוק המבנים הפיאודליים מתחיל כמובן להסדיר ולקבוע את המכלולים הטריטוריאליים, המינהליים והקולוניאליים הגדולים, ותנועה אחרת לגמרי, שהשפיעה בלי ספק על הראשונה, תנועה מורכבת — ואין זה המקום לנתח את הסבך הזה — שיחד עם הרפורמציה, ואחר כך הרפורמציה הנגדית, העמידה בסימן שאלה את הדרך שבה האנשים רוצים שינהיגו אותם מבחינה רוחנית על פני האדמה הזאת, לעבר גאולתם. מצד אחד, תנועה של ריכוזיות מדינתית; מצד אחר, תנועה של פיזור ושל פילוג דתי. אני חושב שכאן, בהצטלכות שבין שתי התנועות הללו, עולה, באינטנסיביות האופיינית למאה ה-16 כמובן, הבעיה "כיצד להיות מונהג, בידי מי, עד כמה, לאילו תכליות ובאילו שיטות". זו בעיה כללית של הממשל בכללותו, ואני חושב שהיא אכן המאפיין הבולט של שאלת הממשל במאה ה-16.

בשלב הספרות הזאת על אודות הממשל, שעתידיה להשתרע עד שלהי המאה ה-18 — עם המוטציה שאנסה לאתר בהמשך, בתוך שלל הספרות העצומה הזאת אפוא (המתחילה או בכל מקרה פורצת, מתפרצת, באמצע המאה ה-16) אני מבקש פשוט לבודד סוגיות בולטות אחדות, שכן זו ספרות בעלת היקף עצום, וגם חדגונית. אני מבקש למצוא את הסוגיות הנוגעות לעצם ההגדרה של מה שאנו מבינים בביטוי "ממשל המדינה", מה שהיינו מכנים, אם תרצו, הממשל בצורתו הפוליטית. כדי לנסות לבודד אחדות מן הסוגיות הבולטות הללו,

¹ על המסורת הזאת של "מראות השליטים הנסיכים" ראו Hadot 1972, cols. 555–236.

אני חושב שהדרך הפשוטה ביותר היא כנראה להעמיד זה מול זה את מכלול הספרות הזאת על אודות הממשל ואת הטקסט שהיה מעין נקודת הירתעות, מפורשת או מובלעת, בעבור אותה ספרות של ממשל מן המאה ה-16 עד המאה ה-18 בלי הפסקה. נקודה זו, שביחס אליה, בניגוד לה ובשל דחייתה, מתמקמת ספרות הממשל, הטקסט המתועב הזה הוא כמובן הנסיך של מקיאוולי.² זה טקסט בעל היסטוריה מעניינת, או ליתר דיוק שמעניין לשחזר את יחסו דווקא עם כל הטקסטים שהמשיכו בדרכו, ביקרו אותו ודחו אותו.

קודם כול, יש לזכור היטב שבני זמנו של הנסיך לא תיעבו אותו מיד, להפך: הוא זכה לכבוד מצדם ומצד אלה שבאו מיד אחריו, וזכה להוקרה שוב ממש בשלהי המאה ה-18, או ליתר דיוק בראשית המאה ה-19, בדיוק ברגע שכל הספרות הזאת על אמנות הממשל היתה קרובה להיעלם, ובעצם כבר נעלמה. הנסיך של מקיאוולי שב ומופיע במועד הזה, בתחילת המאה ה-19, ולמעשה בעיקר בגרמניה, שבה מתרגמים אותו, מציגים אותו ומפרשים אותו אנשים כמו ריברג,³ ליאו,⁴ רנקה⁵ וקלרמן (Kellermann).⁶ הוא גם חוזר ומופיע באיטליה עם רידולפי,⁷ ואני חושב שבהקשר של נפולאון כמובן (זה דורש ניתוח, אני אומר לכם את הדברים בלי לרדת לפרטים) אך גם בהקשר שנוצר על ידי המהפכה ובעיית המהפכה, כלומר:⁸ כיצד ובאילו תנאים יכולה להשתמר ריבונותו של ריבון על מדינה? זוהי גם הופעתה, עם קלאוזביץ, של בעיית היחסים בין פוליטיקה לבין אסטרטגיה. זו חשיבותם הפוליטית (כפי שהיא באה לידי ביטוי בוועידת וינה⁹ ב-1815) של יחסי הכוח ושל חישוב יחסי הכוח כעיקרון של מובנות ושל שכלון של היחסים הבינלאומיים. לבסוף, זו בעיית האחדות הטריטוריאלית של איטליה

² Machiavelli [1513] 1532. ראו בעברית מקיאוולי 1988.

³ Rehberg [1810] 1824. ראו Bertelli and Innocenti 1979, 206, 221–223.

⁴ היינריך ליאו פרסם ב-1826 את המהדורה הראשונה של המכתבים הביניים של מקיאוולי והקדים להם מבוא. ראו Procacci 1995, 385–386; Bertelli and Innocenti 1979, 227–228.

⁵ בספר זה (von Ranke 1824, 182–202) רנקה (1795–1886) מקדיש למקיאוולי נספח "קצר אך משמעותי" (לדברי פרוקצי). על חשיבותו ראו Procacci 1995, 383–384; Villari 1895, 463; "רנקה היה הפרשן הגרמני הראשון, אחרי פיכטה (בל נשכח שהמסה של הגל *Über Verfassung Deutschlands* עדיין לא פורסמה באותה עת), שהעמיד בצורה נאותה את בעיית אחדותה של יצירתו של מקיאוולי וביקש לפתור אותה על "בסיס היסטורי מובהק". ראו גם Meinecke 1924; 1973, 343: "...זו היתה אחת ההערכות המדויקות ביותר שהועלו באשר למקיאוולי. בדרך זו הוא [מיינקה] פתח את הדרך לכל אלה שבאו אחריו. הוא הוסיף לכך, יובל שנים אחרי כן, השלמות שהאירו את גישתו כלפי המקיאווליזם. המהדורה הראשונה, לעומת זאת, הסתפקה בהרצאה היסטורית מובהקת שבה לא נגע כמעט כלל בשיפוט המוסרי". המהדורה השנייה יצאה לאור ב-1874 ונדפסה שוב בתוך Meinecke [1874] 1877, XXXIII–XXXIV, 151.

⁶ מחבר זה אינו נזכר אף לא בביבליוגרפיה אחת.

⁷ Ridolfi 1810. ראו Procacci 1995, 374–377.

⁸ ולא "בארצות הברית", ככתוב במהדורת *Aut-Aut* של הטקסט הזה (DE III, 637).

⁹ ועידה שהתכנסה בווינה מנובמבר 1814 עד יוני 1815 כדי לבסס שלום בר קיימא אחרי מלחמות נפולאון ולסרטט מחדש את המפה הפוליטית של אירופה. זו היתה הוועידה האירופית הגדולה ביותר אחרי ועידת וספליה ב-1648.

ושל גרמניה, שהרי כידוע לכם, מקיאבלי נמנה דווקא עם אלה שביקשו להגדיר באילו תנאים היה אפשר לכוון את אחדותה הטריטוריאלית של איטליה.

זה האקלים שבו מקיאבלי עתיד לשוב ולהופיע בתחילת המאה ה-19. אך בינתיים, בין תחילת המאה ה-16, כשהרעיון כבוד על מקיאבלי, לבין הגילוי המחודש הזה וההערכה המחודשת הזאת בתחילת המאה ה-19, נוצרה ספרות ענפה נגד מקיאבלי. לפעמים בצורה מפורשת: סדרה שלמה של ספרים שנכתבו למעשה בחוגים קתוליים, לעתים קרובות ישועיים. אחת העדויות לכך היא הטקסט של אמברוג'יו פוליטי הנקרא [על פי הצרפתית] "שיחות על אודות הספרים שנוצרו חייב לשנוא"¹⁰. יש ספר של מחבר הנושא למזלו הרע את השם Innocent Gentillet [תמים חביב], אחד הספרים הראשונים נגד מקיאבלי בשם [על פי הצרפתית] "מאמר מדיני על האמצעים למשול היטב נגד מקיאבלי"¹¹. אחר כך, בספרות המתנגדת למקיאבלי באופן מפורש, נמצא גם את הטקסט של פרידריך השני מ-1740.¹² אך יש גם ספרות מובלעת שלמה, הנתונה במצב של ריחוק ושל התנגדות עמומה למקיאבלי. כזהו למשל הספר האנגלי של תומס אליוט הנקרא *The Governour*, אשר יצא לאור ב-1580;¹³ או הספר של פארוטה על "שלמותם של החיים הפוליטיים" (Paruta 1979), ואולי אחד הראשונים, שעליו ארצה להתעכב, ספרו של גיום דה לה פריאר (1499–1553 בקירוב), "הראי הפוליטי", אשר יצא לאור ב-1555.¹⁴ בין שהאנטי-מקיאבלי הזה גלוי ובין שהוא חשאי, אני חושב שמה שחשוב כאן הוא העובדה שהוא אינו מתאפיין רק בפונקציות של חסימה, של צנזורה, של דחיית מה שאינו מתקבל על הדעת, ויהיה אשר יהיה טעמים של בני זמננו כאשר לסוג כזה של ניתוח. כלומר, מחשבה כל כך איתנה וכל כך חתרנית, כל כך מקדימה את זמנה,

¹⁰ לנצ'לוטו פוליטי (הצטרף למסדר הדומיניקני ב-1517 תחת השם אמברוג'יו קטרינו) דחה את כתבי מקיאבלי ומתח עליהם ביקורת חריפה. כך התייחס גם ליצירות של מחברים כופרים ושל אלה שחיקו אותם, כגון פטררקה ובוקצ'ו (ראו אצל Procacci 1995, 89–91).

¹¹ ספר זה יצא לאור בז'נבה ב-1576. הוא נדפס מחדש בשם *Anti-Machiavel* עם פירושים והערות מאת ראטה (Gentillet 1968). ראו גם את ספרו של ראטה עצמו: Rathé 1965, 186–225. ז'נטייה (בערך 1535–1588) היה משפטן פרוטסטנטי שנמלט לז'נבה אחרי טבח הלילה של ברתולומאי הקדוש [בצרפת]. ספרו יצא ב-24 מהדורות בשנים 1576–1655 (עשר בצרפתית, שמונה בלטינית, שתיים באנגלית, אחת בהולנדית ושלוש בגרמנית). הכותרת שפוקו מצטט מתאימה למהדורת ליידי (Leyde) מ-1609.

¹² Frédéric II 1741 (מדובר בגרסה מתוקנת בידי וולטר של "הפרכת הנסיך של מקיאבלי", טקסט שנכתב ב-1739 בידי יורש העצר הצעיר ויצא לאור רק ב-1848).

¹³ המהדורה הראשונה של ספרו של תומס אליוט, *The Boke Named the Governour*, אשר יצא לאור בלונדון, מתועדת למעשה מ-1531 (Elyot 1531). ראו מהדורה ביקורתית, Rude 1992.

¹⁴ de la Perrière [1555] 1567; מהדורה אנגלית: de la Perrière 1589–1599. ראו Dexter 1955, 56–73; וכן Sciacca 1989, 174–179. ייתכן שיצירה זו, שפורסמה אחרי מות מחברה, נכתבה ב-1539 על פי דרישתם של ה-Capitolz של טולוז, אשר ביקשו מן המחבר "לכתוב בכרך אחד, לסדר בסדר נאות, לאייר ולהעשיר את הצווים ואת התקנות העירוניים הנוגעים למעשה הממשל הפוליטי" (שם, הקדשה שלישית, עמ' 9).

שכל סוגי השיח היומי מוכרחים לחסום אותה באמצעים דכאניים — אני לא חושב שזה מה שמעניין באמת בספרות נגד מקיאבלי.¹⁵ הספרות הזאת היא סוגה, סוגה פוזיטיבית בעלת מושא משלה, מושגים משלה ואסטרטגיה משלה, ואני רוצה להתייחס אליה בתור שכזאת, לעצם הפוזיטיביות שלה.

ובכן, הבה נבחן את הספרות הזאת נגד מקיאבלי, בין מפורשת ובין מובלעת. מה אנו מוצאים בה? כמובן מוצאים בה, על דרך השלילה, מעין ייצוג מרודד של הגותו של מקיאבלי. המחברים יוצרים או בונים לעצמם מחדש מקיאבלי שהוא יריב, שבכל מקרה הם זקוקים לו כדי לומר את מה שיש להם לומר. הנסיך הזה, המשוחזר פחות או יותר — אינני שואל כמובן את השאלה במה ובאיזו מידה הוא אכן דומה לנסיך של מקיאבלי, אבל מכל מקום הנסיך הזה שנאבקים בו או שמבקשים לומר נגדו דבר אחר — כיצד הוא מאופיין בספרות הזאת? ראשית, הוא מאופיין בעיקרון הזה: בעיני מקיאבלי, הנסיך הוא בעל יחס של יחידאיות ושל חיצוניות, של טרנסצנדנטיות, כלפי ממלכתו. הוא מקבל את ממלכתו באחת משלוש דרכים: או בירושה או על ידי רכישה או על ידי כיבוש; בכל מקרה, הוא אינו חלק ממנה אלא חיצוני ביחס אליה. הקשר שלו אליה הוא קשר של אלימות, או קשר של מסורת, או אף קשר שנקבע על ידי הסדרה של אמנות ובשיתופם או בהסכמתם של הנסיכים האחרים — אין לזה חשיבות. בכל מקרה זה קשר סינתטי מובהק: אין שייכות יסודית, מהותית, טבעית ומשפטית בין הנסיך לבין ממלכתו. חיצוניות וטרנסצנדנטיות של הנסיך, זה העיקרון. [שנית], נגזר מן העיקרון הזה, כמובן, שמאחר שזה יחס של חיצוניות, הוא שברירי ויהיה מאוים בלא הרף. מאוים מבחוץ על ידי אויבי הנסיך הרוצים לתפוס או לתפוס בחזרה את ממלכתו; ומאויים גם במפנים, שהרי אין כל סיבה בפני עצמה, כל סיבה מלכתחילה, כל סיבה ישירה שהנתינים יקבלו על עצמם את נסיכותו של הנסיך. שלישי, מן העיקרון הזה ומן הנגזר ממנו משתמע ציווי: היעד של הפעלת השלטון יהיה כמובן שמירתה, חזוקה והגנתה של הממלכה הזאת. ליתר דיוק, כיוון שהממלכה אינה נתפסת כמכלול המורכב מן הנתינים והטריטוריה או במילים אחרות כממלכה אובייקטיבית, המטרה תהיה להגן עליה באשר היא היחס של הנסיך כלפי הדבר שהוא מחזיק בו, כלפי הטריטוריה שהוא ירש או רכש, כלפי הנתינים הכפופים לו. מה שיש להגן עליו הוא הממלכה הזאת בבחינת יחס של הנסיך אל נתיניו ואל הטריטוריה שלו — ולא באופן ישיר או מידי, או יסודי וראשוני — הטריטוריה ותושביה. הקשר השברירי הזה של נסיך אל ממלכתו הוא זה שאמנות הממשל, האמנות של היות נסיך כפי שמקיאבלי מציג אותה, חייבת לקבוע לעצמה בתור יעד. ועל כן, אופן הניתוח של ספרו של מקיאבלי ילבש שתי צורות שונות. מצד אחד, יצטרכו להגדיר את הסכנות: מנין הן באות, מה תוכנן, מה עוצמתן זו בהשוואה לזו: מהי הסכנה הגדולה ביותר, מהי הקטנה ביותר. ומצד אחר יצטרכו להגדיר את אמנות התפעול של יחסי הכוח שיאפשרו לנסיך לנהוג כך שממלכתו, בבחינת קשר עם נתיניו ועם הטריטוריה

¹⁵ סיומו של המשפט הזה, מן המילים "יהיה אשר יהיה הטעם", חסר במהדרות *Aut-Aut* של הטקסט.

שלו, תהיה מוגנת. בקווים כלליים, אפשר לומר שהנסיך של מקיאבלי — כפי שהוא מופיע בין השיטין של החיבורים השונים הללו, אם מפורשים ואם מובלעים, הנוטים להתנגד למקיאבלי — מתגלה בעיקר כחיבור על כישורו של הנסיך לשמור על ממלכתו. ובכן אני חושב שהספרות נגד מקיאבלי מבקשת להחליף את החיבור הזה על כישורו של הנסיך, על מיומנותו, במשהו אחר, וביחס לכך — כלומר למה שאפשר להגדיר כאמנות הממשל — היא טוענת שהיות מוכשר בשמירה על ממלכה אינו זהה כלל לשליטה באמנות הממשל. אמנות הממשל היא משהו אחר. מה תוכנה?

כדי לנסות ולמצוא את הדברים במצבם הגולמי, אטול את אחד הטקסטים הראשונים של הספרות הענפה הזאת נגד מקיאבלי, הטקסט של גיום דה לה פריאר, המתועד אם כן מ-1555* הנקרא "הראי הפוליטי, המכיל דרכים שונות כיצד למשול".¹⁶ בטקסט זה, המהווה אכזבה גדולה בעיקר בהשוואה למקיאבלי עצמו, מצטיירים בכל זאת דברים אחדים הנראים לי חשובים. ראשית, מה מבין המחבר במילים למשול ומושל, כיצד הוא מגדיר אותן? הוא אומר, בעמוד 23 של חיבורו: "מושל ייקרא כל שליט, קיסר, מלך, נסיך, בעל אחוזה, משפטן, איש דת בכיר, שופט וכדומה".¹⁷ כמו לה פריאר, גם מחברים אחרים העוסקים באמנות הממשל יזכירו בקביעות ש[בצרפתית]** אומרים גם: למשול פְּבִית, למשול פְּנִשְׁמוֹת, למשול פְּיִלְדִים, למשול פְּמַחוֹז, למשול פְּמַנְזֵר, פְּמַסְדֵר דְּתִי, למשול במשפחה.

להערות אלה, הנראות (ואמנם הן כאלה) הערות מילוליות מובהקות, יש השלכות פוליטיות חשובות. כי אכן הנסיך, כפי שהוא מתואר אצל מקיאבלי או בייצוגים שלו, הוא על פי הגדרתו — וזה היה עיקרון יסודי של הספר כפי שקראו אותו — יחיד בממלכתו ובעמדה של חיצוניות ושל טרנסצנדנטיות ביחס אליה. ואילו כאן [בדוגמאות שהובאו קודם], אנו רואים מצד אחד שהמושל, האנשים המושלים, הפרקטיקה של הממשל — כולם מהווים פרקטיקות מרובות, שהרי אנשים רבים מושלים: אבי המשפחה, אב המנזר, הפדגוג, המורים ביחס לילד או לתלמיד; יש אפוא ממשלים רבים, וממשלו של הנסיך המושל במדינתו הוא אחד הדפוסים.*** ומצד אחר, כל המושלים הללו נמצאים בתוך החברה או המדינה עצמן. האב מושל במשפחתו בתוך המדינה, וכך גם אב המנזר וכן הלאה. אם כן, יש ריבוי של צורות ממשל ובעת ובעונה אחת יש אימננטיות של פרקטיקות הממשל ביחס למדינה.

* מישל פוקו: 1567 (תאריך זהה בכתב היד).

16 כותרתה של המהדורה הפריזאית הראשונה מ-1567: *Le Miroir politique, contenant diverses manières de gouverner et policer les Républiques qui sont et ont esté par cy-devant* שאליה מפנים הציטוטים של פוקו. ראו לעיל הערה 14.

17 de La Perrière [1555] 1567, fol. 23r

** הערה זו באה לציין שבעברית כמה מן הביטויים המופיעים במקור אינם נהוגים בהכרח עם הפועל "למשול" אלא עם פעלים אחרים כגון לנהל, להדריך, לחנך. הערת המתרגם

*** מישל פוקו מוסיף: "בעוד שישנו רק דפוס אחד [כמה מילים לא ברורות] הנסיכות, פירושה להיות נסיך".

הריבוי והאימננטיות של הפעילות הזאת מנוגדים ניגוד גמור ליחידאיות ולטרנסצנדנטיות של הנסיך של מקיאבלי.

כמובן, בין כל צורות הממשל האלה הניתנות להבנה, המצטלבות ומשתרגות בתוך החברה, בתוך המדינה, ישנה צורת ממשל ייחודית מאוד, שנצטרך להגדיר בבירור: זו צורת הממשל הייחודית שתוחל על המדינה כולה. וכך, פרנסואה דה לה מוט לה ואייה (1672–1588) — בטקסט מעט מאוחר מזה שעליו אני מדבר, המתועד בדיוק מן המאה הבאה אחר כך, סדרה של חיבורים פדגוגיים המיועדים ליוורש העצר — מנסה ליצור טיפולוגיה של צורות הממשל השונות ואומר כך: בסופו של דבר, יש שלושה סוגי ממשל וכל אחד מהם שייך לצורה של מדע או של מחשבה ייחודית: הממשל בעצמי, השייך למוסר; אמנות הממשל במשפחה, השייכת לכלכלה; ולבסוף "המדע כיצד למשול היטב" במדינה, השייך לפוליטיקה.¹⁸ אשר למוסר ולכלכלה, ברור כמובן שיש לפוליטיקה ייחודיות משלה והמחבר מציין בבירור שהפוליטיקה איננה בדיוק הכלכלה ואף לא המוסר. אני חושב שמה שחשוב כאן הוא שלמרות הטיפולוגיה הזאת, מה שאמנויות הממשל הללו מתייחסות אליו, מה שהן מניחות תמיד בתור הנחת יסוד, הוא הרציפות המהותית בין הראשונה לבין השנייה ובין זו לבין השלישית. לעומת משנת הנסיך או התיאוריה המשפטית של השליט הריבון — שמנסות שוב ושוב להדגיש את האי-רציפות בין שלטונו של הנסיך לבין כל צורה אחרת של שלטון, ושמטרתן להסביר, להבליט, לייסד את האי-רציפות הזאת — כאן, באמנויות הממשל הללו, יש לנסות למצוא את הרציפות, רציפות עולה ורציפות יורדת.

רציפות עולה, כלומר שמי שרוצה למשול במדינה חייב קודם כל לדעת למשול בעצמו; אחר כך, במישור אחר, הוא חייב לדעת למשול במשפחתו, בנכסיו, באחוזתו; ולבסוף יצליח למשול במדינה. זה הקו העולה שיאפיין את כל הפדגוגיות של הנסיך, החשובות כל כך באותה עת, ואותו מדגים היטב מוט לה ואייה. למען יורש העצר הוא כותב תחילה ספר מוסר, אחר כך ספר על הכלכלה [...] * ולבסוף, חיבור על הפוליטיקה.¹⁹

¹⁸ de La Mothe Le Vayer 1653; נדפס מחדש בתוך: *Euvres* 1756 I, part. II, 287–288; "המוסר, שהוא מדע המנהגים, נחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון, הנקרא אתיקה או מוסר בה"א הידיעה, ושעל אודותיה הוד מעלתו כבר שוחח, אנו לומדים למשול בעצמנו על ידי כלי התבונה. יש שני חלקים אחרים הבאים באופן טבעי אחרי הראשון, אחד הוא הכלכלה והשני הפוליטיקה. סדר זה טבעי בהחלט שכן מן ההכרח שאדם ידע למשול בעצמו בטרם יפקד על אחרים, בין בתור ראש משפחה, והרי זו הכלכלה, ובין בתור ריבון, משפטן או שר מדינה, והרי זה נוגע לפוליטיקה". ראו גם את פתח הדבר לפוליטיקה של הנסיך, בתוך (שם, 299): "אחרי שני חלקי המוסר, שאחד מהם מלמד כיצד לנהוג בעצמנו והאחר כיצד להיות כלכלן טוב, כלומר כיצד להנהיג משפחה כיאות, בא החלק השלישי, שהוא הפוליטיקה, או המדע של הממשל היאות". כתבים אלה, שנערכו בין השנים 1651–1658, מקובצים במהדורת "הכתבים" של לה ואייה תחת הכותרת "מדעים שדיעתם יכולה להועיל לנסיך". הם מהווים את המשך חינוכו של הוד מעלתו יורש העצר, המתועד מ-1640. ראו Choublier-Myskowski 1976.

* כמה מילים לא ברורות.

¹⁹ de La Mothe Le Vayer 1651 (*Euvres* I, part II, 3–174, 239–286, 287–298, 299–360)

הפדגוגיה של הנסיך היא שתקיים אפוא את הרציפות העולה של צורות הממשל השונות. ולהפך, יש לנו רציפות יורדת, כלומר שכאשר מדינה נמשלת היטב, האבות יודעים היטב כיצד למשול במשפחתם, בעושרם ובנכסיהם וגם הפרטים מנחים עצמם כהלכה. את הקו היורד הזה, הגורם לממשל הנאות של המדינה להשפיע עד לתוככי התנהגותם של הפרטים וניהולן של המשפחות, מתחילים לכנות בדיוק באותה עת ה"משטרה". הפדגוגיה של הנסיך מקיימת את הרציפות העולה של צורות הממשל והמשטר ואת רציפותן היורדת.

אתם רואים שבכל מקרה, ברציפות הזאת, הן בפדגוגיה של הנסיך והן במשטרה, היסוד המרכזי, החלק המהותי, הוא ממשל המשפחה הקרוי דווקא "כלכלה". ואמנות הממשל, כפי שהיא מופיעה בכל הספרות הזאת, חייבת להשיב בעיקר על השאלה הזאת: כיצד להחדיר את הכלכלה — כלומר את הדרך הנכונה לנהל את הפרטים, את הנכסים, את העושר; כפי שאפשר לעשות זאת בתוך משפחה, כפי שיכול לעשות זאת האב הטוב היודע לנהל את אשתו, את ילדיו, את משרתיו; היודע להגדיל את הון משפחתו; היודע להסדיר בשבילה את הבריתות המתאימות — כיצד אם כן להכניס אל תוך ניהול המדינה את תשומת הלב הזאת, את הדקדקנות הזאת, את סוג היחס הזה של האב אל משפחתו? החדרת הכלכלה אל תוך העשייה הפוליטית — זה יהיה, כך נראה לי, האתגר העיקרי של הממשל. ואם נכון שזה העניין במאה ה-16, זה עדיין יהיה כך במאה ה-18. בסעיף "כלכלה פוליטית" של רוסו רואים היטב כיצד הוא עדיין מגדיר את הבעיה באותם מונחים, והוא אומר פחות או יותר: המילה "כלכלה" מציינת במקור את "הממשל הנכון של הבית לטובת כלל המשפחה".²⁰ זו בעיה, כך אומר רוסו: כיצד אפשר להחדיר את הממשל הנכון הזה של המשפחה, בהיות כל הדברים שווים, ועם האי-רציפויות שנבחין בהן, אל תוך ניהולה הכללי של המדינה?²¹

למשול במדינה פירושו יהיה אפוא ליישם את הכלכלה, כלכלה ברמה של המדינה כולה, כלומר להפעיל כלפי התושבים, כלפי העושר וההתנהלות של כל אחד ואחד סוג של פיקוח, של שליטה, שאינו פחות קשוב מזה של אבי המשפחה כלפי משק ביתו ונכסיו. דרך אגב, יש ביטוי חשוב במאה ה-18 שמאפיין היטב את העניין הזה. קְנֵה (Quesnay, 1694–1774) דיבר על ממשל טוב כעל "ממשל כלכלי".²² ואנו מוצאים אצלו, אחזור על כך מאוחר יותר, את הרגע שבו נולד המונח הזה של ממשל כלכלי, שהוא בסופו של דבר

²⁰ Rousseau 1755, 241: "המילה כלכלה מוצאה מן המילה היוונית οἶκος [אויקוס], שמשמעה בית, ומן המילה [היוונית] שמשמעה חוק, ופירושה המקורי אינו אלא הניהול הנכון והלגיטימי של הבית לטובת כלל המשפחה".

²¹ כמוזכר לעיל: "מובן המונח הזה הורחב בהמשך לממשל המשפחה הגדולה, שהיא המדינה". לאחר שורות אחדות רוסו מבהיר: "כללי ההתנהלות האופייניים לאחת החברות הללו [לא יוכלן להתאים לחברה אחרת: הן שונות בגודלן כל כך עד שאי-אפשר לנהל אותן באותו אופן, ויש תמיד הבדל קיצוני בין הממשל הביתי, שבו האב יכול לראות את הכול כמו עיניו, לבין הממשל האזרחי, שבו המנהיג אינו רואה כמעט כלום אלא דרך עיני הזולת". ראו להלן הערה 36.

²² ראו Quesnay 1768, 99–122; נדפס מחדש בתוך F. Quesnay et la physiocratie, vol. 2, 949–976.

טאוטולוגיה שכן אמנות הממשל היא בדיוק האמנות שבהפעלת השלטון בצורה של הכלכלה ועל פי המודל שלה. אך אם קנה אומר "ממשל כלכלי" הרי זה משום שהמילה "כלכלה" – בשל סיבות שאנסה להבהיר בהמשך – כבר החלה לקבל את מובנה המודרני, ומתברר ברגע זה שמהותו של הממשל הזה, כלומר האמנות של הפעלת השלטון בצורה כלכלית, תקבל בתור מושאה העיקרי את מה שאנו מכנים היום ה"כלכלה". במאה ה-16 המילה כלכלה הצביעה על צורה של ממשל, ובמאה ה-18 היא תצביע על מישור של מציאות, על שדה התערבות בעבור הממשל, דרך סדרה של תהליכים מורכבים. ולתהליכים אלה תהיה, כך אני חושב, חשיבות מכרעת להיסטוריה שלנו. הנה אפוא הפירוש של למשול ולהיות נמשל.

שנית, בטקסט הזה של גיום דה לה פריאר, אנו עדיין מוצאים את המשפט הזה: "הממשל הוא סידור הנכון של הדברים, ואנו מארגנים אותם כדי להובילם אל התכלית הראויה" (de La Perrière [1555] 1567, f. 23r). אני רוצה לנצל את המשפט השני הזה כדי להעלות סדרה חדשה של הערות, השונות מאלה שנגעו לעצם הגדרתם של המושל והממשל. "הממשל הוא סידור הנכון של הדברים": אני מבקש להתעכב מעט על המילה הזאת, דברים, מכיוון שכאשר אנו בוחנים בהנסיך של מקיאבלי את מה שמאפיין את מכלול מושאו של השלטון, אנו רואים שבשביל מקיאבלי מושאו של השלטון (או במובן מסוים תכליתו) כולל שני דברים: מצד אחד טריטוריה מסוימת, ומצד אחר האנשים המאכלסים אותה. בכך, למעשה, מקיאבלי רק חוזר ונוטל, לשימושו הפרטי ולצרכיו הייחודיים של ניתוחו, עיקרון משפטי שכבר שימש לאפיון הריבונות: במשפט הציבורי, מימי הביניים עד המאה ה-16, הריבונות אינה מופעלת על הדברים אלא קודם כל על טריטוריה וכתוצאה מכך גם על הנתינים הגרים בה. במובן זה אפשר לומר שהטריטוריה היא בהחלט המרכיב היסודי הן של הממלכה של מקיאבלי והן של ריבונותו המשפטית של הריבון, כפי שמגדירים אותה הפילוסופים או התיאורטיקנים של המשפט. כמובן, טריטוריות אלה יכולות להיות עקרות או פוריות, אוכלוסייתן יכולה להיות צפופה או דלילה, האנשים יכולים להיות עשירים או עניים, פעילים או בטלנים, אך כל היסודות האלה הם רק משתנים ביחס לטריטוריה, שהיא עצם היסוד של הממלכה או הריבונות.

אך בטקסט של לה פריאר מתברר שהגדרת הממשל אינה מתייחסת בכל צורה שהיא לטריטוריה: מושלים בדברים. למה הוא מתכוון כשהוא אומר שהממשל מושל בדברים? אני לא חושב שהמטרה היא להעמיד את הדברים ואת בני האדם אלה מול אלה אלא יותר להראות שמה שהממשל מתייחס אליו איננו הטריטוריה אלא מעין תשלובת המורכבת מבני אדם ומדברים. במילים אחרות, לדברי לה פריאר, הדברים הללו שהממשל צריך ליטול על עצמו הם: בני האדם, אך ביחסיהם, בקשריהם, בהשתבצויותיהם עם הדברים כגון העושר, המשאבים, אמצעי הקיום, הטריטוריה כמובן, בגבולותיה ועל תכונותיה, האקלים שלה, צחיחותה, פוריותה. אלה בני האדם ביחסיהם עם הדברים האחרים – המנהגים, ההרגלים, דרכי העשייה או החשיבה. ולבסוף אלה בני האדם ביחסיהם עם הדברים האחרים הללו היכולים להיות התאונות או האסונות, כמו הרעב, המגפות, המוות.

אני חושב שהיינו מוצאים בקלות אישור לכך שהממשל נסב סביב הדברים, המובנים באופן זה כהשתבחות שבין בני האדם לבין הדברים, במטפורה הבלתי נמנעת שתמיד מזכירים בחיבורים האלה על הממשל, והיא כמובן המטפורה של הספינה.²³ מה פירוש הביטוי למשול בספינה? כמובן, פירושו ליטול אחריות על המלחים, אך בה בעת פירושו ליטול אחריות על הספינה, על המטען; פירושו גם להתחשב ברוחות, בסלעים, בסערות, בפגעי מזג האוויר. ומה שמאפיין משילה בספינה הוא הקשר שבין המלחים לבין הספינה, כולל המטען שיש להוביל עד הנמל, וכן הקשרים של אלה עם שלל אירועים כדוגמת הרוחות, הסלעים, הסערות — זה הקשר המאפיין את ניוטה של ספינה. דין דומה לגבי משק הבית: בסופו של דבר, תכליתה העיקרית של המשילה במשפחה איננה שימור קנייניה. יעדה, מטרתה, עושרה, שגשוגה — אלה רק הפרטים המרכיבים את המשפחה. למשול במשפחה פירושו להתחשב באירועים שעלולים לקרות: המיתות, הלידות; פירושו להתחשב בדברים שאפשר לעשות, כמו למשל בריתות עם משפחות אחרות. הניהול הכללי הזה הוא מה שמאפיין את הממשל והוא מה שביחס אליו בעיית נכסי המקרקעין (באשר למשפחה) או רכישת הריבונות על טריטוריה כלשהי (באשר לנסיך) — אינן אלא מרכיבים משניים בסופו של דבר. העיקר הוא אפוא התשלובת הזאת של בני אדם ודברים, זה המרכיב העיקרי ואילו הטריטוריה והרכוש הם כמובן מסוים רק שניים ממשנתנו.

וגם הפעם נשוב ונמצא במאות ה-17 וה-18 את התמה הזאת, המופיעה בהגדרה המסקרנת של הממשל בתור ממשל הדברים, אצל לה פריאר. פרידריך השני, ב"אנטי-מקיאבלי" שלו, כותב דברים רבי משמעות בעניין זה. הוא אומר למשל: נשווה בין הולנד לבין רוסיה. אמנם גבולותיה של רוסיה הם הארוכים ביותר בכל אירופה, אבל ממה היא מורכבת? היא מורכבת מביצות, מיערות, ממדבריות; היא מאוכלסת בדלילות בחבורות של אנשים עניים, דלים, חסרי פעילויות, חסרי תעשייה. ואילו הולנד קטנה מאוד וגם היא מורכבת מביצות אבל יש בה אוכלוסייה, עושר, פעילות מסחרית, צי, וכל אלה הופכים אותה לארץ חשובה באירופה, מה שרוסיה בקושי מתחילה להיות.²⁴ על כן למשול פירושו למשול בדברים.

אני חוזר אל הטקסט שציטטתי לפני כן מלה פריאר: "הממשל הוא סידורם הנכון של

²³ על השימוש הקלאסי במטפורה זו ראו Platon, *Eutyphron*, 14b, *Protagoras*, 325c, *République*, 389d, 488a–489d, 551c, 573d, *Politique*, 296e–297a, 297e, 301d, 302a, 304a, Lois, 737a, 942b, 945c, 961c, etc. (השוו עם Cicéron, *Ad Atticum*, 10, 8, 6, *De Republica*, 2, 47; Thomas d' Aquin, *De Regno*, I, 2, II, 3). בשיעור הבא פוקו חוזר על המטפורה הימית הזאת על סמך *אדיפוס המלך* מאת סופוקלס.

²⁴ Frédéric II 1741, 37–39, פירוש הפרק החמישי של *הנסיך*. פוקו משתמש ככל הנראה במהדורת גרנייה [Gamier, פריז] של הטקסט, אשר יצאה לאור בעקבות הדפסתו של *הנסיך* על ידי ר' נאב (Naves) ב-1941, עמ' 117–118 (ראו גם את המהדורה הביקורתית של ספר זה על ידי Fleischauser (1958, 199–200). אולם הפרפרזה של פוקו כוללת אי-דיוק: פרידריך השני אינו אומר שרוסיה מורכבת מביצות וכו' אלא מאדמות "עשירות בחיטה".

הדברים, ואנו מארגנים אותם כדי להובילם אל התכלית הראויה". לממשל יש אפוא תכלית, הוא מארגן את הדברים במובן שהבהרתי עתה, ומארגן דברים [למען תכלית מסוימת]*. ושוב, גם מן ההיבט הזה, אני חושב שהממשל נוגד בבירור את הריבונות. כמובן, בטקסטים הפילוסופיים וגם בטקסטים המשפטיים, הריבונות לא הוצגה מעולם בתור זכות פשוטו כמשמעו. המשפטנים, ולא כל שכן התיאולוגים, לא אמרו מעולם שהריבון הלגיטימי יפעיל בדין את שלטונו, נקודה. הריבון, כל עוד הוא ריבון טוב, חייב תמיד לקבוע לעצמו תכלית, שהיא, כך אומרים הטקסטים בקביעות, טובת הכלל וגאולה לכול. אני מביא לדוגמה טקסט משלהי המאה ה-17 שבו אומר פופנדורף (1632–1694): "לא העניקו להם (לריבונים אלה; מישל פוקו) את הסמכות הריבונית אלא כדי שישתמשו בה לספק ולהבטיח את תועלת הכלל. ... אל לו לריבון לחשוב שיש בדבר מסוים יתרון לעצמו אם אין לדבר הזה יתרון גם למדינה"²⁵. אך טובת הכלל הזאת, או הגאולה לכול שמסתמכים עליה בקביעות, שמניחים אותה בתור עצם התכלית של הריבונות, טובת הכלל הזאת שהמשפטנים מדברים עליה — מה תוכנה? אם תבחנו את התוכן הממשי שמשפטנים ותיאולוגים נותנים לטובת הכלל הזאת, מה הם אומרים? שישנה טובת הכלל כאשר כל הנתינים מצייתים לחוק בלא סייג, מבצעים היטב את המטלות שהוטלו עליהם, עוסקים היטב במקצועות שנועדו להם, מכבדים את הסדר הקיים, לפחות במידה שסדר זה תואם את החוקים שאלוהים הכתיב לטבע ולבני האדם. זאת אומרת שטובת הכלל היא במהותה ציות לחוק, לחוק של הריבון על פני האדמה הזאת או לחוק של הריבון המוחלט, אלוהים. אולם בכל מקרה, מה שמאפיין את תכליתה של הריבונות, טובת הכלל הזאת, הטובה הכללית הזאת, אינו בסופו של דבר אלא הכפיפות לחוק הזה. פירוש הדבר שתכלית הריבונות מעגלית: היא מפנה לעצם הפעלתה של הריבונות; הטוב הוא הציות לחוק על כן הטוב שהריבונות קובעת לעצמה הוא שהאנשים יצייתו לריבונות. מעגליות מהותית — ויהיו כמובן אשר יהיו המבנה התיאורטי, ההצדקה המוסרית או ההשלכות המעשיות שלה — איננה רחוקה כל כך מדבריו של מקיאבלי, שיעדו העיקרי של הנסיך חייב להיות אחזקת נסיכותו. אנו עדיין נמצאים בתוך המעגל הזה של הריבונות ביחס לעצמה, של הממלכה ביחס לעצמה.

אולם עם ההגדרה החדשה של לה פריאר, עם החיפוש אחר הגדרת הממשל, אני חושב שאנו עדים להופעתו של סוג חדש של תכלית. לה פריאר מגדיר את הממשל כדרך נכונה לארגן את הדברים כדי להובילם לא לעבר הצורה של טובת הכלל, כפי שאמרו

* המילים בסוגריים משוערות, ואינן ברורות במקור.

²⁵ von Pufendorf 1673; de Coup 1718, 361–362: "טובת העם היא החוק הריבוני: זו גם האמרה הכללית שהמעצמות חייבות בכל עת לראותה לנגד עיניהן, שהרי לא העניקו להן את הסמכות הריבונית אלא כדי שישתמשו בה לספק ולהבטיח את תועלת הכלל, שהיא מטרתו הטבעית של ייסוד החברות האזרחיות. על כן אל לו לריבון לחשוב שיש בדבר מסוים יתרון לעצמו אם אין לדבר הזה יתרון גם למדינה". ראו גם Schelle and Kuyper, *De jure naturae et gentium*, Lund 1672, VII, IX, par. 3; 1706.

המשפטנים בחיבוריהם, אלא לעבר "תכלית ראויה", תכלית ראויה בעבור כל אחד מן הדברים שיש למשול בהם. ראשית כול, זה מחייב ריבוי של תכליות ספציפיות. למשל, הממשל יצטרך לפעול ליצירת עושר רב ככל האפשר; לספק לאנשים כמות מספקת של מצרכים לקיום עצמם או אפילו מצרכים רבים ככל האפשר; ולבסוף, לדאוג שהאוכלוסייה תוכל להתרבות. כלומר, זו סדרה שלמה של תכליות ספציפיות אשר תהפוכנה ליעד של הממשל. וכדי להשיג את התכליות הללו יארגנו את הדברים. הפועל הזה, לארגן, יש בו חשיבות, שכן מה שברובונות אפשר להשיג את תכליתה, כלומר הציות לחוקים, היה החוק עצמו. חוק וריבונות נעשו זהים זה לזה. והנה כאן לעומת זאת המטרה איננה לכפות חוק על בני האדם אלא לארגן את הדברים, כלומר להשתמש בטקטיקות יותר מאשר בחוקים, או להשיא את השימוש בחוקים כבטקטיקות ככל האפשר; לפעול להשגת תכלית זו או אחרת דרך שימוש באמצעים מסוימים.

אני חושב שיש לנו כאן שבר חשוב: לעומת תכלית הריבונות, שנמצאת בתוך עצמה ויוצרת את מכשיריה מתוך עצמה בצורת חוקים, תכלית הממשל נמצאת בדברים שהוא מוביל; יש לחפש אותה בשכלול, בהשאה או בהעצמה של התהליכים שהוא מוביל; ומכשירי הממשל אינם חוקים למיניהם אלא טקטיקות. התוצאה היא אפוא נסיגה של החוק או ליתר דיוק, בפרספקטיבה של מה שצריך להיות הממשל, החוק בוודאי איננו המכשיר המרכזי. אנו מוצאים גם כאן את התמה שרווחה במשך כל המאה ה-17 ונעשתה גלויה ומפורשת במאה ה-18 בכל הטקסים של הכלכלנים והפיזיקרטים, כשהם מסבירים שהחוק איננו בהכרח הדרך להשיג ביצילות את יעדי הממשל.

לבסוף הערה רביעית או סמן רביעי, הנלקח תמיד מתוך הטקסט הזה של גיום דה לה פריאר, ונוגע לעניין פשוט, בסיסי, שנביאו בקצרה: הוא אומר שמי שידע למשול היטב, מי שמושל טוב, חייב להיות ניחן "בסבלנות, בחוכמה ובחריצות".²⁶ למה הוא מתכוון במילה "סבלנות"? ובכן, כדי להסביר זאת, הוא נוטל את הדוגמה של מלך זבובי הדבש, כלומר הדבור, והוא אומר: "הדבור מולך על הכוורת" — אין זה נכון, אך זה לא חשוב — "והוא מולך בלי שידדקק לעוקץ".²⁷ אלוהים רצה להראות בכך, באופן מיסטי כביכול, שהמושל האמיתי אינו צריך להזדקק לעוקץ, כלומר לנשק ממית, לחרב, כדי להפעיל את ממשלו. הוא צריך להיות ניחן בסבלנות ולא בכעסנות, או במילים אחרות, לא הזכות להרוג ולא הזכות להבליט את כוחו צריכות להיות מהותיות בדמות המושל. ואיזה תוכן חיובי לתת להיעדר העוקץ הזה? אלה תהיינה החוכמה והחריצות. והחוכמה אינה החוכמה המסורתית של הכרת החוקים האנושיים והאלוהיים, הכרת הצדק וההגינות, אלא, החוכמה שתידרש ממי שמושל היא בדיוק הכרת

²⁶ de La Perrière [1555] 1567, f. 23r : "כל מושל של ממלכה או של רפובליקה חייב להיות בעל חוכמה, סבלנות וחריצות".

²⁷ שם: "על כן כל מושל חייב להיות סבלן, כדוגמת מלך זבובי הדבש, שאין לו עוקץ, דבר שהטבע רצה להראות באמצעותו באופן מיסטי שהמלכים והמושלים של רפובליקה חייבים לנהוג בנתיניהם בחמלה יתרה ולא בחומרה, בהגינות יתרה ולא בקשיחות".

הדברים והיעדים שאפשר להשיג, שיש לפעול להשיגם, ה"ארגון" שיש ליישם כדי להשיגם; זו ההכרה שתהיה חוכמתו של הריבון. ובאשר לחריצותו, הרי זה בדיוק מה שגורם לכך שהריבון, או ליתר דיוק מי שמושל, אינו צריך למשול אלא בה במידה שהוא רואה את עצמו ופועל כמי שמשמש בשירותם של אלה שהוא מושל בהם. גם כאן לה פריאר מביא את הדוגמה של אבי המשפחה: אבי המשפחה הוא זה שקם לפני כל בני ביתו, שהולך לישון אחרי כל האחרים; הוא זה שדואג לכול מכיוון שהוא רואה עצמו אדם שמשמש בשירות משק ביתו.²⁸

אתם מבינים מיד עד כמה אפיון זה של הממשל שונה מאפיון הנסיך כפי שמצאנו אותו או כפי שסברנו שנמצא אותו אצל מקיאבלי. כמוכך, המונח הזה של ממשל עדיין גולמי מאוד, חרף היבטים מסוימים של חידוש. אני חושב שהסקיצה הזעירה הזאת של המושג ושל התיאוריה של אמנות הממשל, הסקיצה הראשונית הזעירה הזאת, לא נשארה תלויה באוויר במאה ה-16; היא לא היתה רק עניינם של תיאורטיקנים פוליטיים. אפשר למצוא את קישוריה בתוך המציאות. ראשית, כבר במאה ה-16 התיאוריה של אמנות הממשל היתה קשורה לכל ההתפתחויות של המנגנון המינהלי של המונרכיות הטריטוריאליזם (הופעתם של מנגנוני הממשל ושל שלטונות מקומיים וכו'); שנית, היא היתה קשורה גם למכלול שלם של ניתוחים ושל סוגי ידע שהתפתחו מאז שלהי המאה ה-16 ושצמיחתם הואצה במאה ה-17, בעיקר הכרת המדינה על נתונה, ממדיה וגורמי עוצמתה, וזה מה שכינו בשם סטטיסטיקה, בבחינת מדע המדינה.²⁹ שלישית ולבסוף, אי-אפשר שלא להקביל בין החיפוש אחר אמנות של ממשל לבין המרקנטיליזם והקמריליזם,* ששניהם מתאמצים לשכלן את הפעלת השלטון על פי ידיעות הנרכשות באמצעות הסטטיסטיקה, ושהיו שניהם דוקטרינות, או ליתר דיוק מכלול של עקרונות מבוססי דוקטרינה באשר לדרך להגדיל את עוצמתה ואת עושרה של המדינה. על כן אמנות הממשל איננה רק רעיון של פילוסופים או של יועצים לנסיך; היא לא נוסחה אלא בה במידה שצורות הידע הקשורות למנגנון זה הלכו וכבשו באופן מעשי את מקומם של המנגנון הגדול של המונרכיה המינהלית ושל צורות הידע הקשורות למנגנון זה. אך לאמיתו של דבר אמנות הממשל הזאת לא יכלה להגיע למלוא היקפה ולעקיבותה לפני המאה ה-18. במונח מסוים היא נותרה כלואה בתוך צורותיה של המונרכיה המינהלית.

28 שם: "מהן תכונותיו של מושל טוב של רפובליקה? הוא חייב להיות חרוץ במיוחד בהנהגת הקריה שלו, ואם אבי המשפחה הטוב (כדי שייחשב לכלכלן טוב, כלומר למנהל משק בית טוב) חייב להיות זה שקם ראשון בביתו שלו וזה ששוכב לישון אחרון, מה חייב לעשות מושל של קריה שבה יש לו בתים מרובים? והמלך, בממלכה שבה יש לו קריות מרובות?"

29 על תולדות הסטטיסטיקה ראו את ספרו הקלאסי של ג'ון (John 1884), שמראה המקום שלו נמצא ברישומיו של מישל פוקו. ייתכן שהוא הכיר גם את הכרך שפרסם ה-INSEE ב-1977 [השלכה הלאומית הצרפתית לסטטיסטיקה], *Pour une histoire de la statistique*.

* במקור: *caméralisme*, מונח שמקורו במילה הגרמנית *Kamer*, שפירושה חדר הישיבות של הפקידים הבכירים. מדובר במשנה כלכלית, פוליטית, מינהלית ופילוסופית המבוססת על טריטוריה, שרווחה באירופה היבשתית (בייחוד בגרמניה) מהמאה ה-16 עד המאה ה-19. היא נגדה את הליברליזם של אדם סמית' והיתה אופיינית למדינה של "טובת הכלל" (הערת המתרגם).

יש סיבות אחדות שאמנות זו נותרה כמו לכודה בתוך עצמה, או מכל מקום, אסירה של מבנים [...]*. ראשית כול, סיבות היסטוריות שבלמו אותה. אפשר למצוא בקלות את הסיבות הללו, במובן הצר של המונח סיבה היסטורית. אני חושב שזו היתה פשוט – ואני מדבר כאן בקווים כלליים מאוד כמובן – סדרת המשברים הגדולים שפקדו את המאה ה-17: תחילה מלחמת שלושים השנים, על נזקיה וההרס שגרמה; שנית, [באמצע]** המאה, המהומות הכפריות והמהומות העירוניות הגדולות; ולבסוף, המשבר הכספי, משבר אמצעי הקיום שהכביד גם הוא על כלל המדיניות של המונרכיות המערביות בשלהי המאה ה-17. בסופו של דבר, אמנות הממשל לא היתה יכולה להתפתח, להגות את עצמה, להגיע לממדיה ולהכפיל אותם אלא בתקופה של התרחבות, כלומר מחוץ למצבי החירום הצבאיים, הכלכליים והפוליטיים הגדולים שלא הפסיקו להטריד את המאה ה-17, מתחילתה ועד סופה. סיבות היסטוריות, אם תרצו, גורפות וגולמיות, הן שבלמו את אמנות הממשל הזאת. אני גם בדעה שאמנות זו, שנוסחה במאה ה-16, נכלמה במאה ה-17 בשל סיבות אחרות שאפשר לכוונן, במילים שאינני מחבב מיוחד, מבנים מוסדיים ומנטליים. בכל אופן, נאמר שהתמדת הבעיה של הפעלת הריבונות, הן בבחינת שאלה תיאורטית והן בבחינת עיקרון של ארגון פוליטי, היתה גורם יסודי בבלימתה של אמנות הממשל. כל עוד היתה הריבונות הבעיה המרכזית, כל עוד מוסדות הריבונות היו המוסדות היסודיים, כל עוד הפעלת השלטון נתפסה כהפעלת הריבונות, אמנות הממשל לא יכלה להתפתח באופן ספציפי ואוטונומי, ואני חושב שיש לנו דוגמה לכך דווקא במרקנטיליזם. הוא בהחלט היה המאמץ הראשון, עמדתו לומר האישור הראשון, של אמנות הממשל הזאת, הן מבחינת הפרקטיקות הפוליטיות והן מבחינת סוגי הידע של המדינה, זה נכון. במובן זה אפשר לומר שהמרקנטיליזם הוא בהחלט סף ראשון של רציונליות באמנות הממשל, שחיבורו של לה פריאר ציין רק אחדים מעקרונותיה, עקרונות מוסריים יותר מריאליסטיים. המרקנטיליזם הוא בהחלט הפעלתו המושכלת הראשונה של השלטון בתור פרקטיקה של הממשל; זו בהחלט הפעם הראשונה שמתחילים לכוון ידע על המדינה שאפשר להשתמש בו לטובת הטקטיקות של הממשל. זה בהחלט נכון, אך לדעתי, המרקנטיליזם נתקע ונבלם דווקא מכיוון שקבע לעצמו ליעד עיקרי את עוצמתו של הריבון: כיצד לנהוג לא רק כדי שהארץ תהיה עשירה אלא גם כדי שיעמדו לרשותו של הריבון נכסים, אוצרות, כדי שיוכל להקים צבאות שבעזרתם יממש את מדיניותו. יעדו של המרקנטיליזם הוא עוצמתו של הריבון, והכלים שהוא מבקש להשתמש בהם הם חוקים, צווים, תקנות, כלומר כלי הנשק המסורתיים של הריבונות. היעד: הריבון; הכלים: הכלים של הריבונות. המרקנטיליזם ניסה להכניס את האפשרויות שנפתחו על ידי אמנות מחושבת של הממשל לתוך מבנה מוסדי ומנטלי של ריבונות שבלם אותה. וכך לכל

* מילים לא ברורות בהקלטה. בכתב היד רשום "התופסות את כל מחצית המאה".

** מילה או שתיים בלתי מובנות. למרבה הפלא, הקטע הקודם, החל מן המילים "המהווים שניהם מאמץ", חסר בתעתוק השיעור המופיע בכרך *Dits et Ecris* [פוקו בעל פה ובכתב], עמ' 648, ובמקומו הוכנסה פסקה בת 19 שורות שאין מוצאים את עקבותיה לא בהקלטה ולא בכתב היד.

אורך המאה ה-17 ועד החיסול הגדול של התמות המרקנטיליסטיות בתחילת המאה ה-18, אמנות הממשל דרכה למעשה במקום כשהיא לכודה בין שני דברים. מצד אחד מסגרת רחבה מדי, מופשטת מדי וקשיחה מדי שהיתה גלומה בריבונות כבעיה וכמוסד. היא ניסתה להתפשר עם תורת הריבונות; ניסו בהחלט להסיק מתיאוריה מחודשת של הריבונות את העקרונות המנחים של אמנות הממשל. כאן נכנסים לתמונה המשפטנים של המאה ה-17 שניסחו, או עדכנו, את תורת האמנה. תורת האמנה — האמנה המייסדת, המחויבות ההדדית שבין הריבון לבין נתיניו — היתה מעין מטריצה שעל פיה ניסו להתחבר אל העקרונות הכלליים של אמנות הממשל. אך גם אם תורת האמנה, כלומר המחשבה הזאת על היחסים שבין הריבון לבין נתיניו, מילאה תפקיד חשוב ביותר בתיאוריה של המשפט הציבורי, הרי [למעשה] — הדוגמה של הובס מוכיחה זאת בבירור — אף על פי שביקשו למצוא בסופו של דבר את העקרונות המנחים של אמנות הממשל, [העוסקים בנושא] נותרו תמיד בשלב הניסוח של עקרונות כלליים של משפט ציבורי.

על כן, מצד אחד מסגרת רחבה מדי, מופשטת מדי, קשיחה מדי של הריבונות, ומצד אחר מודל המשפחה, שהיה צר מדי, חלש מדי, רופף מדי. כל אימת שניסו כאמור לאמץ את הצורה הכללית של הריבונות, אמנות הממשל פנתה, ולא היתה יכולה שלא לפנות, לעבר המודל השלם לכאורה של ממשל המשפחה.³⁰ כיצד לנהוג כדי שמי שמושל יוכל למשול במדינה באותה מידה של הצלחה, של דיוק ושל קפדנות שבה מושלים במשפחה? ובדרך זו עצמה נבלמו על ידי הרעיון של הכלכלה, שבאותה עת לא התייחס עדיין אלא לניהול של מכלול קטן המורכב מן המשפחה וממשק הבית. משק הבית והמשפחה מצד אחד, המדינה והריבון מן הצד האחר: אמנות הממשל לא יכלה למצוא את מקומה הייחודי.

כיצד התבצע חילוצה של אמנות הממשל? בדומה לחסימה שתוארה קודם, עלינו לחזור ולשלב את החילוץ הזה בתהליכים אחדים: ההתפשטות הדמוגרפית במאה ה-18, שהיא עצמה היתה קשורה לשפע המונטרי, שהוא עצמו קשור לגידול בייצור החקלאי באמצעות תהליכים מעגליים המוכרים היטב להיסטוריונים ונבצרים ממני בשל כך. זו היתה המסגרת הכללית ולדעתי אפשר לומר ביתר דיוק ששחרורה של אמנות הממשל היה קשור להופעתה של בעיית האוכלוסייה. או נאמר בדרך אחרת שאנו עדים לתהליך מעודן למדי שמן הראוי לשחזרו בפירוט, ודרך זה נראה כיצד מדע הממשל, מיקודה מחדש של הכלכלה במשהו השונה מן המשפחה, ולבסוף בעיית האוכלוסייה — קשורים שלושתם זה לזה. דרך התפתחותו של מדע הממשל הצליחה הכלכלה להתמקד מחדש במישור מסוים של מציאות

³⁰ ראו למשל Richelieu [1688] 1947, 279: "המשפחות הפרטיות הן המודלים האמיתיים של הרפובליקות".

* בכתב היד נוסף בעמ' 17: "שכן ממשל המשפחה הוא המתאים ביותר לאמנות הממשל שמחפשים אחריה: זה ממשל אימננטי לחברה (האב הוא חלק מן המשפחה); שלטון הפועל על ה"דברים" ולא על הטריטוריה; שלטון שתכליתו מרובות ונוגעות כולן לרווחתה, לאושרה ולעושרה של המשפחה — שלטון שוחר שלום, ערני".

שאנו קוראים לו היום המישור הכלכלי, ובאותו אופן, הצליחו לזהות את הבעיה המסוימת של האוכלוסייה. אך אפשר לומר באותה מידה שהבנת בעיותיה המסוימות של האוכלוסייה ובידודו של מישור המציאות הקרוי הכלכלה הם הדברים שבזכותם היה אפשר לחשוב סוף סוף את בעיית הממשל, להגות אותה ולחשב אותה מחוץ למסגרת המשפטית של הריבונות. ואותה סטטיסטיקה – אשר בתקופת המרקנטיליזם לא הצליחה מעולם לתפקד אלא במסגרתה, ובאופן מסוים לטובתה, של מונרכיה מינהלית שתפקדה בעצמה בצורתה של הריבונות – אותה סטטיסטיקה אפוא הפכה לגורם הטכני העיקרי או לאחד הגורמים הטכניים העיקריים של החילוץ שאנו דנים בו.

ובכן, כיצד תאפשר בעיית האוכלוסייה את שחרורה של אמנות הממשל? הפרסקטיבה של האוכלוסייה וממשות התופעות האופייניות לאוכלוסייה תאפשרנה להרחיק את מודל המשפחה אחת ולתמיד ולמקד את מושג הכלכלה במשהו אחר. ואמנם הסטטיסטיקה – שתפקדה עד כה בתוך המסגרות המינהליות, ועל כן גם בתוך תפקוד הריבונות – מגלה ומראה בהדרגה שיש לאוכלוסייה סדירויות משלה: שיעור התמותה שלה, שיעור התחלואה שלה, סדירות התאונות שלה. הסטטיסטיקה מראה גם שהאוכלוסייה כוללת תוצאים האופייניים להתלכדותה ושאי-אפשר לצמצם אותם לתופעות המתגלות במשפחה: המגפות הגדולות, ההתפשטויות האַנְדְמיות, הספירלה של העבודה והעושר. הסטטיסטיקה אף מראה שדרך תנועותיה, נהגיה, פעילותה, יש לאוכלוסייה השפעות כלכליות מסוימות. כיוון שהסטטיסטיקה מאפשרת לכמת את התופעות האופייניות לאוכלוסייה היא מעלה את ייחודיותן על פני השטח, ייחודיות שאי-אפשר לצמצמה למסגרת הקטנה של המשפחה. פרט לתמות משתיירות אחדות, היכולות להיות באותה מידה מוסריות או דתיות, המשפחה עתידה להיעלם בתור מודל של ממשל.

לעומת זאת, היא תתברר באותה עת ממש כרכיב באוכלוסייה וכמתווך יסודי שבאמצעותו אפשר למשול בה. במילים אחרות, עד הופעתה של סוגיית האוכלוסייה לא היה אפשר לחשוב על אמנות הממשל אלא על סמך מודל המשפחה, על סמך הכלכלה הנתפסת כניהול המשפחה. בניגוד לכך, מאותו רגע, האוכלוסייה מתבררת כבלתי ניתנת לצמצום לכלל משפחה, והמשפחה עוברת לרמה נמוכה מרמת האוכלוסייה; היא מתבררת כרכיב בתוך האוכלוסייה. היא חדלה אפוא להיות מודל; היא מקטע, מקטע מועדף אמנם, מכיוון שכאשר ירצו להשפיע על האוכלוסייה – על ההתנהגות המינית, על הדמוגרפיה, על מספר הילדים, על הצריכה – יצטרכו בהחלט לעבור דרך המשפחה. אך היא תהפוך ממודל כללי, כלי מועדף בעבור ממשל האוכלוסיות ולא מודל מדומה בעבור הממשל הטוב. התקה זו של המשפחה מתפקיד של מודל לתפקיד של מכשיר היא התקה יסודית בהחלט. ואכן, החל מאמצע המאה ה-18, המשפחה מתפקדת כמכשיר ביחס לאוכלוסייה: אלה יהיו מסעי ההסברה על תמותה, על נישואים, חיסונים, הזרקות שונות וכו'. מה שגורם לכך שהאוכלוסייה מחלצת את אמנות הממשל הוא אפוא שהיא מסלקת את מודל המשפחה. שנית, האוכלוסייה עתידה להתברר באופן מובהק כתכליתו העליונה של הממשל,

שכן בסופו של דבר, מה יכולה להיות תכליתו של הממשל? ודאי שלא רק למשול אלא לשפר את תנאי הקיום של האוכלוסין ואת בריאותם, להגדיל את עושרם, להאריך את חייהם. והכלי העיקרי שהממשל יספק לעצמו כדי להשיג את מבוקשו, מבוקש שהוא באופן מסוים אימננטי לשדה האוכלוסייה, יהיה האוכלוסייה, בין שיפעל עליה ישירות באמצעות מסעי הסברה למיניהם, בין שיפעל בעקיפין באמצעות טכניקות שתאפשרנה, למשל, להעלות את שיעור הילודה בלי שהאנשים יבחינו בכך יתר על המידה, ובין שיכוון את האוכלוסייה לעבר מחוז או עיסוק מסוים. יותר מעוצמתו של הריבון, האוכלוסייה היא שמופיעה אפוא כתכלית וככלי של ממשל: סובייקט בעל צרכים ושאיופות, אך גם אובייקט של הממשל. אל מול הממשל היא מתבררת כמודעת למה שהיא רוצה — וגם בלתי מודעת למה שגורמים לה לעשות. האינטרס, בבחינת תודעה של כל אחד ואחד מן הפרטים המרכיבים את האוכלוסייה, והאינטרס בבחינת אינטרס של האוכלוסייה, יהיו אשר יהיו האינטרסים והשאיופות של אלה שמרכיבים אותה — אלה יהיו, בעמימותם, המוקד והכלי היסודי של ממשל האוכלוסיות. זו לידתה של אמנות, או בכל אופן, לידתן של טקטיקות ושל טכניקות חדשות לחלוטין.

לבסוף, האוכלוסייה תהיה הנקודה שסביבה יתארגן מה שנקרא בטקסטים של המאה ה-16 "סבלנותו של הריבון". זאת אומרת שהאוכלוסייה עומדת להיות האובייקט שהממשל יצטרך להביא בחשבון בתצפיותיו, בידע שלו, כדי שיצליח למשול באופן מושכל ומחושב. כינונו של ידע של הממשל אינו ניתן כלל להפרדה מכינונו של ידע בנוגע לכלל התהליכים הסובבים סביב האוכלוסייה במובנה הרחב, מה שמכונה בדיוק ה"כלכלה". אמרתי לכם בפעם הקודמת שהכלכלה הפוליטית היתה יכולה להתגבש מן הרגע שהופיע סובייקט חדש בין מרכיביו השונים של העושר: האוכלוסייה. ובכן, לאחר שהבינו את הרשת הרציפה ורבת הפנים של היחסים בין האוכלוסייה, הטריטוריה והעושר, אפשרו בו בזמן הן את כינונו של מדע הקרוי כלכלה פוליטית והן סוג מסוים של התערבות האופיינית לממשל, שתהיה ההתערבות בשדה הכלכלה והאוכלוסייה.* בקיצור, המעבר מאמנות של ממשל למדע פוליטי,³¹ וממשטר ששולטים בו המבנים של הריבונות למשטר ששולטות בו טכניקות הממשל, נסב במאה ה-18 סביב האוכלוסייה וכתוצאה מכך, סביב לידתה של הכלכלה הפוליטית.

בכך איני רוצה לומר כלל שהריבונות חדלה למלא תפקיד מרגע שאמנות הממשל החלה להפוך למדע פוליטי. הייתי אומר אפילו שלהפך, מעולם לא הועמדה בעיית הריבונות

* כתב היד מבהיר, בעמ' 20: "[לטענת ה]פיזיוקרטים: מדע של הממשל הוא מדע של היחסים בין העושר לבין האוכלוסייה".

³¹ ראו את תת-הכותרת לספרו של שיירה (Schiera 1968): *Dall'Arte di Governo alle Scienze dello Stato* ["מאמנות הממשל למדע של המדינה"]. פוקו מעולם לא ציטט את הספר הזה, שהיה לאבן דרך בהיסטוריה החדשה של ה-Polizeiwissenschaft [מדע המדינה], אך סביר להניח שידע עליו לפחות בעקיפין, דרך פסקווינו (Pasquino), שהיה אז קרוב אליו מאוד. פוקו חזר על המילה מדע, שדחה באותה עת, בתחילת השיעור הבא.

באופן חד כל כך כמו ברגע זה, שכן המטרה לא היתה עוד, כמו במאה ה־16 או ה־17, לנסות ולהסיק מתורות הריבונות את אמנות הממשל, אלא, בהינתן קיומה של אמנות של ממשל ובהינתן יישומה, המטרה היתה לראות איזו צורה משפטית, איזו צורה מוסדית, איזה יסוד חוקי אפשר להעניק לריבונות האופיינית למדינה.

קראו את שני חיבוריו של רוסו – הראשון, מבחינה כרונולוגית, כלומר המאמר "כלכלה פוליטית" מן האנציקלופדיה,³² – ותראו כיצד הוא מעמיד את הבעיה של הממשל ושל אמנות הממשל על ידי שהוא רושם בדיוק זאת (מן הבחינה הזאת, הטקסט אופייני מאוד): המילה "כלכלה" מציינת בעיקר את ניהולם של נכסי המשפחה בידי אבי המשפחה;³³ אולם אין לקבל עוד את המודל הזה, גם אם נסמכו עליו בעבר. בימינו, כך הוא אומר, אנו יודעים היטב שהכלכלה הפוליטית איננה עוד כלכלת המשפחה, ובלי להתייחס באופן מפורש לא לפיזיקרטים, לא לסטטיסטיקה ואף לא לבעיה הכללית של האוכלוסייה, הוא רושם בבירור את השבר הזה ואת העובדה שלמונחים כלכלה וכלכלה פוליטית יש מובן חדש לחלוטין, שאין לצמצמו למודל הישן של המשפחה.³⁴ מכל מקום, רוסו נוטל על עצמו במאמר הזה את המשימה להגדיר את אמנות הממשל. אחר כך הוא יכתוב את האמנה החברתית:³⁵ הבעיה תהיה לדעת כיצד אפשר לנסח בעזרת מונחים כגון טבע, אמנה והרצון הכללי, עיקרון כללי של ממשל שייתן מקום הן לעיקרון המשפטי של ריבונות והן ליסודות שאפשר להגדיר ולאפיין באמצעותם אמנות של ממשל. על כן הריבונות אינה מסולקת כלל בגלל עלייתה של אמנות חדשה של ממשל, אמנות של ממשל שחצתה עכשיו את הסף של מדע מדיני. בעיית הריבונות אינה מסולקת, נהפוך הוא: היא מחודדת יותר מאי־פעם.

המשמעת אף היא אינה מסולקת. כמוכן, ארגונה, הצבתה, שלל המוסדות שבהם היא פרוחה במאה ה־17 ובראשית המאה ה־18 – בתי הספר, בתי המלאכה, הצבאות – כל אלה יצרו מקשה אחת עם התפתחותן של המונרכיות המינהליות הגדולות ואין להבינם אלא לאור התפתחות זו; אך באותה מידה, מעולם לא היתה המשמעת כה חשובה וכה מוערכת כפי שהיתה למן הרגע שניסו לנהל את האוכלוסייה. מן הסתם, משמעות הניהול הזה לא היתה ניהול המסה הקולקטיבית של התופעות או ניהולן ברמה הפשוטה של תוצאותיהן הגלובליות; משמעותה היתה לנהל את האוכלוסייה גם לעומק, לנהל אותה בחוכמה ובאופן מפורט.

כתוצאה מכך, הרעיון של ממשל, בבחינת ממשל של האוכלוסייה, מחדד עוד יותר

³² ראו הערה 20 לעיל.

³³ ראו לעיל.

³⁴ Rousseau 1755, 241, 244: "כיצד ממשל המדינה יכול להידמות לממשל המשפחה, שיסודה כה שונה? ... מכל מה שהרציתי עתה, נובע שהבחינו בצדק בין הכלכלה המדינית לבין הכלכלה הפרטית, ומאחר שאין למדינה דבר מן המשותף עם המשפחה פרט לכך שמוטל על המנהיגים לגרום לעושרם של אלה כמו של אלה. אותם כללי התנהגות אינם יכולים להתאים לשניהם יחד".

³⁵ Rousseau 1762 (תרגום לעברית ראו רוסו 2006).

את הבעיה של ייסוד הריבונות (ולרשותנו עומד רוסו), וכן את הצורך לפתח סוגי משמעת — ולרשותנו כל ההיסטוריה של סוגי המשמעת שניסיתי לתאר במקום אחר.³⁶ אם כן, עלינו להבין היטב שאין מדובר כלל בהחלפתה של חברה של ריבונות בחברה של משמעת, ואחר כך בהחלפה של חברה של משמעת בחברה, נגיד, של ממשל. למעשה, יש לנו משולש: ריבונות, משמעת וניהול ממשלתי, ניהול ממשלתי שמטרתו העיקרית היא האוכלוסייה ושמנגנוניו העיקריים הם מערכי הביטחון. בכל מקרה, רציתי להראות לכם את הקשר ההיסטורי העמוק בין כמה נתונים: התנועה המשליכה את יסודות הריבונות אל מאחורי הבעיה המרכזית של בחירותיו הטובות של הממשל; התנועה הגורמת להופעתה של האוכלוסייה כנתון, כשדה התערבות, כתכליתן של טכניקות הממשל; ו[לבסוף] התנועה המבדילה בין הכלכלה כתחום מסוים של מציאות לבין הכלכלה הפוליטית, הן בתורת מדע והן בתורת טכניקה של התערבות הממשל בשדה המציאות הזה.* אין מנוס מלהעיר שלמן המאה ה-18 שלוש התנועות הללו — ממשל, אוכלוסייה, כלכלה פוליטית — מכוננות סדרה איתנה שחלקיה טרם הופרדו עד ימינו אלה.

אוסף עוד מילה [...]**. בסופו של דבר, אילו רציתי לתת לקורס שהתחלתי בו השנה שם מדויק יותר, איני בטוח שהייתי בוחר ב"ביטחון, טריטוריה, אוכלוסייה". מה שהייתי רוצה לעסוק בו עכשיו, אילו באמת רציתי, היה משהו שהייתי קורא לו היסטוריה של ה"ממשליות". באמצעות המונח הזה אני מבקש לומר שלושה דברים. ראשית, אני מבין במונח הזה את המכלול המורכב מן המוסדות, ההליכים, הניתוחים והמחשבות, החישובים והטקטיקות המאפשרים להפעיל את הצורה המסוימת הזאת, אף שהיא מורכבת מאוד, של שלטון שמטרתו העיקרית היא האוכלוסייה, צורת הידע המרכזית שלו היא הכלכלה הפוליטית והכלי הטכני העיקרי שלו הוא מערכי הביטחון. שנית, אני מבין במונח הזה את המגמה, את קו ההתכנסות, שהוביל ברציפות ובמשך זמן רב, במערב כולו, לעבר עליונותו של סוג השלטון הזה שאפשר לקרוא לו ה"ממשל" על פני כל הסוגים האחרים: ריבונות, משמעת. המגמה הזאת הביאה מצד אחד את התפתחותה של סדרה שלמה של מנגנוני ממשל מסוימים, [ומצד אחר] את התפתחותה של סדרה שלמה של סוגי ידע. ושלישית, אני חושב שיש להבין במונח הזה את התהליך, או ליתר דיוק את תוצאת התהליך שבעקבותיו מדינת הצדק של ימי הביניים, אשר הפכה במאות ה-15 וה-16 למדינה מינהלית, מצאה את עצמה בהדרגה במצב שהיא "מומשלת".

אנחנו יודעים כמה קוסמות היום אהבתה או שנאתה של המדינה; אנחנו יודעים עד כמה נקשרים האנשים ללידתה של המדינה, לתולדותיה, להישגיה, לכוחה, להפרזותיה. אנו מוצאים את הערכת היתר הזאת של המדינה בשתי צורות עיקריות. בצורה מידית, רגשית,

³⁶ ראו Foucault 1975 [לפקח ולהעניש, הולדתו של בית הסוהר].

* כתב היד מוסיף, עמ' 22: "[התנועה] שעתידיה לקיים את ניהול האוכלוסיות באמצעות גוף של פקדי ממשל".

** כמה מילים בלתי מובנות.

טרגית: זו הליריות של המפלצת הקרה³⁷ הניצבת מולנו. ובצורה אחרת, פרדוקסית, שכן היא לכאורה מצמצמת: זה הניתוח שתכליתו לצמצם את המדינה לפונקציות אחדות כגון פיתוח הכוחות היצרניים, שעתוק יחסי הייצור. ותפקידה המצמצם של המדינה ביחס לכל דבר אחר הופך אותה בכל זאת למרכזית ביותר בתור מטרה שיש לתקוף, וכידוע לכם היטב, גם בתור עמדה מועדפת שיש לתפוס. ואולם, מעולם – והיום כנראה לא יותר מבעבר – לא ניחנה המדינה באחדות כזאת, בעצמיות כזאת, בפונקציונליות כזאת, והייתי אומר אפילו בחשיבות כזאת. ככלות הכול, ייתכן שהמדינה היא רק מציאות מְרֻפְּקֶת, * והפשטה שנעשתה מיתוס, אשר חשיבותה קטנה בהרבה ממה שאנו חושבים. ייתכן. מה שחשוב למודרניות שלנו, כלומר לעכשוויות שלנו, איננו אפוא השתלטותה של המדינה על החברה אלא יותר מה שהייתי מכנה "המשלתה" של המדינה.

אנו חיים בעידן הממשליות, זו שהתגלתה במאה ה-18. המשלתה של המדינה היא תופעה סבוכה במיוחד, מכיוון שאם אמנם בעיות הממשליות, טכניקות הממשל, הפכו באמת לאתגר הפוליטי היחיד ולמרחב הממשי היחיד של המאבק ושל הריבים הפוליטיים, כי אז הפיכה זו של המדינה לממשל היתה בכל זאת התופעה שאפשרה את הישרדותה של המדינה. וסביר להניח שאם המדינה קיימת כפי שהיא כיום, זה דווקא הודות לאותה ממשליות, שהיא בה בעת פנימית וחיזונית למדינה, מכיוון שטקטיקות הממשל הן אלה שמאפשרות להגדיר, בכל רגע נתון, מה אמור להיות בתחומה של המדינה ומה לא; מה ציבורי ומה פרטי; מה מדינתי ומה לא. על כן, אם תרצו, אין להבין את המדינה בהישרדותה ואת המדינה במגבלותיה אלא על סמך הטקטיקות הכלליות של הממשליות.

ואולי היה אפשר, בצורה כוללנית לחלוטין וגסה ולכן גם בלתי מדויקת, לשחזר כך את הצורות הגדולות, את כלכלות השלטון הגדולות במערב: ראשית, מדינת הצדק, אשר נולדה בטריטוריאליות מן הסוג הפיאודלי והמתאימה באופן כללי לחברה של החוק – חוקים נהוגים וחוקים כתובים, עם משחק שלם של מעורבויות ומחלוקות. שנית, המדינה המינהלית, אשר נולדה במאות ה-15 וה-16 בטריטוריאליות מן הסוג התחום בגבולות שאיננו עוד פיאודלי, מדינה מינהלית המתאימה לחברה של תקנות ומשמעות. שלישית ואחרונה, מדינה של ממשל שכבר אינה מוגדרת בעיקר באמצעות הטריטוריאליות שלה, באמצעות השטח המאויש, אלא באמצעות מסה: מסת האוכלוסייה, על הנפח שלה, על צפיפותה, וכמובן על השטח שעל פניו היא משתרעת, אך שאיננו אלא אחד מרכיביה. ומדינת הממשל

³⁷ ביטוי זה, פרי עטו של ניטשה, חוזר לעתים קרובות בשיח האנרכיסטי: "המדינה היא הקרה שבין כל המפלצות הקרות. היא קרה גם כשהיא משקרת; והנה השקר הנפלט מפיה: 'אני, המדינה, הנני העם'" (Nietzsche 1946, 121; ראו תרגום לעברית ניטשה 1970).

* במקור: composite, תואר שמשמש בעיקר בתחום החומרים (חומרים מרוכבים שמהם מורכבים חלקי מטוסים למשל), השונה מן התארים המוכרים יותר, complexe ו-composé, שמקבילתם העברית היא "מורכב" (הערת המתרגם).

הזאת, שעיקר עניינה הוא האוכלוסייה, מתייחסת למכשירי הידע הכלכלי ומשתמשת בהם, ומתאימה לחברה הנמשלת על ידי מנגנוני ביטחון. אלה הם, אם תרצו, דברים אחדים על אודות הצבתה של תופעת הממשליות, תופעה חשובה לדעתי. אנסה עכשיו להראות לכם כיצד ממשליות זו נולדה, [ראשית] על סמך מודל ארכאי שהיה מודל הכמורה הנוצרית; שנית, באמצעות הישענות על מודל, או ליתר דיוק על טכניקה דיפלומטית-צבאית; ושלישית, אראה כיצד הגיעה ממשליות זו לממדיה הודות לסדרה של כלים ייחודיים, שנוצרו בו בזמן עם אמנות הממשל, והקרויה במובנו הישן של המונח, המובן של המאות ה-17 וה-18, המשטרה. הכמורה, הטכניקה הדיפלומטית-צבאית ולבסוף המשטרה — אני חושב שאלה היו שלוש נקודות המשען הגדולות שעל בסיסן יכלה להיווצר התופעה היסודית הזאת בתולדות המערב, הגלומה בהמשלתה של המדינה.

ביבליוגרפיה*

- מקיאבלי, ניקולו, 1988. הנסיך, תרגום מאיטלקית גאי שילוני, תל-אביב: זמורה ביתן.
 נישטה, פרידריך, 1970. כה אמר זרתוסטרא, בתרגום ישראל אלדד, ירושלים: שוקן.
 רוטו, ז'אן ז'אק, 2006. האמנה החברתית, תרגום מצרפתית עידו בסוק, תל-אביב: רסלינג.
 Bertelli, Sergio, and Piero Innocenti, 1979. *Bibliografia machiavelliana*, Verona: Valdonega.
 Choublier-Myskowski, N., 1976. *L'Education du prince au XVIIe siècle d'après Herorard et La Mothe le Vayer*, Paris: Hachette.
 de La Mothe Le Vayer, François, 1651. *Le Géographie et la Morale du Prince*, Paris: A. Courbé, (Œuvres, vol. I, part. II, pp. 3–174, 239–286).
 ———, 1653. *L'Oeconomique du Prince*, Paris: A. Courbé. Reprint in 1756, *ŒOeuvres*, Dresden: Michel Groell.
 de la Perrière, Guillaume, [1555] 1567. *Le Miroir politique*, Lyon: Macé Bonhomme (2nd and 3rd ed. Paris, 1567).
 ———, 1589–1599. *The Mirror of Police*, London: Adam Islip.
 Dexter, G., 1955. "Guillaume de la Perrière," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XVII(1): 56–73.

* הערת הבהרה: כאמור בפתח המאמר, הטקסט ששימש בסיס לתרגום הוא למעשה שחזור-תעתוק של שיעור שנתן בשעתו מישל פוקו, במסגרת קורס שלם באותו נושא. על כן המשחזרים שיבצו מפעם בפעם הערות ביניים שהתייחסו לרשמי שמיעה, וכן להוספות שונות בעל פה או בכתב. נוסף על כך, ההערות הביבליוגרפיות הורחבו בידיהם עד כדי פירוט של מקורות שניים, שלישיים ואף יותר, לרבות פריטים נדירים ובלתי נגישים בעליל לקורא הישראלי. משום כך, הן בהערות הביניים והן בהערות הביבליוגרפיות, התגלו אי-בהירויות ונפלו אי-דיוקים שלא היה בכוחה של המערכת לפותרם וחלקם נשארו לצערנו על כנם ועל כך התנצלותנו.

- Elyot, Sir Thomas, 1531. *The Boke Named the Governour*, London: J. M. Dent and Co.
- Fleischauer, C., 1958. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* v, Genève: Droz.
- Foucault, Michel, 1975. *Surveiller et punir*, Paris: Gallimard.
- Frédéric II, 1741. *Anti-Machiavel*, Haag. Reprint 1985, Paris: Fayard.
- Gentillet, Innocent, 1968. *Anti-Machiavel*, Genève: Droz.
- Hadot, P., 1972. "Feürstenspiegel," in *Resallexikon für Antike und Christentum* 8, s. dir. Th. Klauser, Stuttgart: A. Heisenman.
- INSEE, 1977. *Pour une histoire de la statistique* I, Paris (rééd. Paris, éd. Economica/INSEE, 1987).
- John, V., 1884. *Geschichte der Statistk*, Stuttgart: F. Encke.
- Louis, P., 1945. *Les Métaphores de Platon*, Paris: Les Belles Lettres.
- Machiavelli, Niccolo, [1513] 1532. *Il Principe*, Roem: B. Di Giunta (impr.).
- Meinecke, Friedrich, [1874] 1877. *Sämtliche Werke*, Leipzig: np.
- , 1924. *Die Idee der Staatsraison in der neueren Geschichte*, Munchen-Berlin: R. Oldenbourg.
- , 1973. *L'Idée de la raison d'Etat dans l'histoire des temps modernes*, trans. M. Chevallier, Genève: Droz.
- Nietzsche, Friedrich, 1946. *Ainsi parlait Zarathoustra, part I*, "La nouvelle idole," trans. G. Bianqui, Paris: Aubier.
- Paruta, Paolo, 1579. *Della perfettione della vita politica*, Venetia: D. Nicolini.
- Platon, *Eutyphron*, 14b, *Protagoras*, 325c, *République*, 389d, 488a–489d, 551c, 573d, *Politique*, 296e–297a, 297e, 301d, 302a, 304a, *Lois*, 737a, 942b, 945c, 961c, etc.
- Procacci, Giuliano, 1995. *Machiavelli nella cultura europea dell'eta moderna*, Roma-Bari: Laterza.
- Quesnay, Franc Du Pont de (ed.), 1768. *Physiocratie ou Constitution naturelle du Gouvernement le plus avantageux au genre humain*, Paris: Merli (reprint F. Quesnay et la physiocratie 2).
- Rathé, C.E., 1965. "Innocent Gentillet and the first 'Anti-Machiavel'," *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XXVII.
- Rehberg, A. W., [1810] 1979. *Das Buch vom Fürsten von Niccolo Macchiavielli*, Hanover (2nd ed. Hanover, 1824).
- Richelieu, [1688] 1947. *Testament politique*, L. André (ed.), Amsterdam: H. Desbordes, Paris: R. Laffont.
- Ridolfi, Angelo, 1810. *Pensieri intorno allo scopo di Niccolo Machiavelli nel libro Il Principe*, Milano: np.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1755. *Discours sur l'économie politique*, in *Œuvres complètes*, Paris: Gallimard ("Bibliothèque de la Pléiade").
- , 1762. *Du Contrat social, ou Principe du droit politique*, Amsterdam: M. Rey.
- Rude, D. W., 1992. *The Boke Named the Governour*, New York: Garland.

- Schiera, P., 1968. *Il Cameralismo e l'assolutismo tedesco*, Milan: A. Giuffrè.
- Sciacca, E., 1989. "Orme di governo et forma della società nel *Miroire Politicque* di Guillaume de La Perrière," *Il Pensiero politico* XXII: 174–179.
- Villari, P., 1895. *Niccolo Machiavelli e i suoi tempi II*, Milan: U. Hoepli.
- von Pufendorf, Samuel, 1672. *Naturae et gentium*, Lund, sumptibus A. Junghans, VII, IX, par. 3, trans. J. Barbeyrac, Amsterdam: H. Schelle and J. Kuyper.
- , 1673. *De officio hominis et civis iuxta Legem naturalem*, ad Junghans, Londini Scanorum, livre II, chap. II, par. 3, trad. J. Barbeyrac, 4^e ed., Amsterdam, Pierre de Coup, 1718, vol. I, pp. 361–362.
- von Ranke, Leopold, 1824. *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, Leipzig and Berlin: G. Reimer.

